

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ГЕРАСИМЕНКО ВІКТОРІЯ АНАТОЛІВНА

УДК 374.015.31:316.42(477) «1920/1950» (043.3)

**СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ
ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 20–50-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Умань – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Комунальному закладі «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Рассказова Ольга Ігорівна,
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, завідувач кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник
Алексєєнко Тетяна Федорівна,
Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, завідувач лабораторії соціальної педагогіки;

кандидат педагогічних наук
Дереш Валентина Станіславівна,
Херсонський державний університет, старший викладач кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології.

Захист відбудеться «18» грудня 2018 р. об 11.⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 74.053.02 в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини за адресою: 20300, м. Умань, вул. Садова, 2.

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://udpu.edu.ua> та в бібліотеці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини за адресою: 20300, м. Умань, вул. Садова, 2.

Автореферат розісланий «16» листопада 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. І. Ревнюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розбудова в Україні сучасного громадянського суспільства вимагає перегляду традиційних поглядів на проблему соціального виховання дітей та молоді у соціальних інститутах. Сьогодні суспільно-політичні умови в нашій державі сприяють становленню та розвитку нової національної освіти та виховання, що інтегруватиме найсучасніші світові тенденції та водночас ґрунтуватиметься на детальному вивченні та творчому використанні найкращих здобутків вітчизняної педагогіки. Досвід попередніх років має стати цінним джерелом для пошуку нових підходів до вдосконалення освітнього процесу в різних соціальних інститутах, зокрема закладах позашкільної освіти. Творче застосування цих досягнень у сучасних умовах позитивно впливатиме на розв'язання проблем соціального виховання дітей в умовах дозвілля, що забезпечить засвоєння ними надійних та цілісних життєтвірних орієнтирів у складній, багатогранній соціокультурній ситуації.

Позашкільна освіта є невід'ємною складовою системи безперервної освіти в Україні (Конституція України (ст. 53), Закон України «Про освіту» (ст. 29)), що здійснює соціально-виховний вплив на дітей разом з іншими освітніми установами, а також соціальними інститутами інфраструктури дозвілля (творчими дитячими та молодіжними організаціями і об'єднаннями, установами соціокультурної сфери тощо) у вільний від навчальних занять час. Правові, соціально-економічні, організаційні, освітні та виховні засади позашкільної освіти визначено Законом «Про позашкільну освіту» (2000), Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Концепцією національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015). У зв'язку з ініціацією процесу реформування середньої освіти в Україні, роботу закладів позашкільної освіти спрямовано на реалізації низки завдань – формування особистості свідомого українця, надання дитині допомоги у самовизначенні і самореалізації як громадянина і патріота, здатного до інновацій та перетворень, виконання різних соціальних ролей і суспільних функцій, – що проголошено у сучасних державних документах, а саме: Концепції Нової української школи (2016), Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2016–2020 роки (2016) тощо.

За останні роки значно посилилась увага до дослідження проблем позашкільної освіти як середовища соціального виховання дітей. Фундаментальні положення щодо виховного впливу соціальних інститутів, зокрема, закладів освіти на становлення особистості дитини обґрунтовано у наукових працях Т. Алексеєнко, В. Безлюдної, В. Борисенка, І. Зверєвої, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, О. Коберника, В. Кузя, О. Плахотник, А. Рижанової, С. Савченко, О. Сухомлинської, С. Совгіри, І. Телегуз, Т. Федорченко, С. Харченка, Н. Чернухи та ін. Питання організації соціального виховання дітей у сфері дозвілля у цілому та в осередках позашкільної освіти зокрема висвітлювалися у дослідженнях О. Безпалько, Т. Гавлітіної, А. Капської, Л. Ковбасенко, А. Корнієнко, Л. Литовченко, Н. Максимовської, В. Муромець, О. Рассказової, В. Шахрай та ін.

Історико-педагогічні реконструкції системи виховання неповнолітніх в Україні в контексті суспільних перетворень ХХ століття репрезентували у своїх роботах І. Андрухів, Ю. Багно, В. Бугрій, О. Белошицький, Л. Вовк, А. Возняк, М. Галів, С. Горбенко, В. Григоренко, В. Дереш, Л. Єршова, Н. Іваніків, О. Ісайкіна, К. Каліна, Т. Кравченко, І. Крикун, С. Кікто, О. Колодійчук, С. Куркіна, І. Левандовська, Н. Левицька, О. Мушка, С. Стельмах, Н. Останіна, Н. Рудницька, М. Пантюк, В. Пенюк, І. Ченбай, Т. Цвірова та ін.

Дослідженню проблем розвитку вітчизняної системи позашкільної роботи у радянський період присвячено праці В. Балахтар, А. Возняк, О. Глух, Л. Жданової, Т. Кочубей, О. Кравченко, О. Мкртічян, А. Шепілової та ін.; діяльність закладів освіти щодо позакласного та позашкільного виховання дітей, залежність її змісту та форм від ідеологічного замовлення та суспільних вимог розглядалася у роботах Л. Балясної, В. Береки, О. Биковської, С. Букреєвої, В. Вербицького, Т. Гавлітіної, А. Гуцол, В. Мачуського, Р. Науменко, В. Редіної, В. Рибалко, І. Рябченко, О. Семенова, Т. Теплової, Н. Тернової, Н. Харінко та ін.

Історіографічний аналіз праць свідчить, що попри численні напрацювання в історичній, педагогічній, соціально-педагогічній літературі, проблема соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні 20–50-ті рр. ХХ ст. не була раніше предметом цілісного історико-педагогічного дослідження у галузі соціальної педагогіки та потребує спеціального і ґрунтовного вивчення з метою екстраполяції історико-педагогічних надбань на сучасну парадигму системи соціального виховання неповнолітніх в Україні.

Науковий аналіз результатів теоретичних і практичних напрацювань учених із досліджуваної проблеми та її актуальність зумовили необхідність розв'язання низки *суперечностей* між:

– вимогами суспільства до посилення соціально-виховного впливу закладів позашкільної освіти на дітей з метою забезпечення їх соціальними знаннями, уміннями та навичками для орієнтування у реаліях сучасного світу, успішної адаптації та самореалізації у суспільстві та недостатньою розробленістю теоретичного підґрунтя цього процесу із опорою на національні традиції соціального виховання, значний вітчизняний соціально-педагогічний досвід;

– потребою в аналітичному осмисленні накопичених в історії соціальної педагогіки різноманітних ідей та практик використання соціально-виховного потенціалу позашкільної сфери, зокрема апробовано в 20–50 роках ХХ століття, та відсутністю цілісного дослідження, присвяченого щодо їх аналізу, узагальненню та сучасній інтерпретації;

– позитивними досягненнями вітчизняної педагогіки у питаннях соціального виховання дітей і відсутністю системних рекомендацій щодо використання змісту, форм і методів реалізації цього процесу для подальшого вдосконалення й розвитку теорії і практики соціального виховання в Україні.

Отже, актуальність та недостатня розробленість проблеми дослідження, її теоретична і практична значущість, зазначені суперечності зумовили вибір теми дослідження – **«Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконано згідно з темою науково-дослідної роботи кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки «Розвиток соціальності різних категорій осіб в умовах трансформаційних змін в українському суспільстві» (державний реєстраційний номер 0117U007461) Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Тему дослідження затверджено на Вченій раді Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (протокол № 12 від 12.06.2013 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 24.09.2013 р.).

Мета дослідження – на основі теоретичного обґрунтування досліджуваної проблеми розкрити зміст, проаналізувати форми та методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття, визначити можливості використання позитивного історико-педагогічного досвіду у сучасних соціокультурних умовах.

Відповідно до мети визначені такі **завдання дослідження**:

1. Розкрити теоретичні основи дослідження та уточнити ключові поняття.
2. Схарактеризувати передумови й обґрунтувати етапи розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваний період.
3. Проаналізувати зміст, форми і методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст.
4. Виявити можливості екстраполяції історико-педагогічного досвіду у діяльність сучасних позашкільних закладів.

Об'єкт дослідження – соціальне виховання дітей в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – теорія і практика соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти України в досліджуваний період.

Для досягнення поставленої мети та розв'язання завдань використано комплекс **методів дослідження**: *загальнонаукові* – історико-педагогічний аналіз наукової літератури та архівних джерел, синтез, екстраполяція, узагальнення офіційних джерел і наукової літератури з метою відображення організації соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у часі і просторі, у конкретних історичних формах відповідно до соціально-економічних, політичних, освітньо-культурних умов досліджуваного періоду; систематизація, порівняння даних архівних документів, першоджерел, матеріалів періодичних видань для виявлення соціально-педагогічних ідей та практик, що вплинули на розвиток соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст.; *метод термінологічного аналізу* – для вивчення й уточнення понятійного поля дослідження; *історичні* – біографічний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, які дали можливість науково обґрунтувати етапи розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у досліджуваний період; *порівняльно-зіставні* – забезпечили порівняння подій, фактів, явищ, що відбувалися на кожному з визначених етапів для обґрунтування їх специфічності, інтерпретації джерел та узагальнення практичного

досвіду соціального виховання неповнолітніх у досліджуваній період; *екстраполяції* – для конкретизації способів використання педагогічно цінних напрацювань щодо соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в умовах сьогодення.

Джерельну базу дослідження становлять:

– нормативно-правові документи, що регулювали систему освіти, соціального виховання дітей, а також діяльність закладів позашкільної освіти України досліджуваного періоду: закони СРСР та УРСР, накази, розпорядження Наркомпросу України, Постанови ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, різноманітні правила й інструкції щодо соціального виховання неповнолітніх та організації роботи закладів позашкільної освіти тощо;

– архівні документи і матеріали (Центральний державний архів вищих органів влади й управління України у місті Києві (фонди 166, 1, 2, 318, 806, 2605), Центральний державний архів громадських об'єднань (фонди 1, 7), Державний архів Донецької області (фонди 424, Р-920), Державний архів Луганської області (фонд Р-1067), Державний архів Харківської області (фонди 203, 820, 845, 1452, 1493) тощо;

– матеріали періодичних видань 20 – 50-х років ХХ століття («Позашкільник», «Комуністична освіта», «Організуй дітвору», «Соціальне виховання», «Піонерія», «Комсомолець України», «Молодь України», «Молода гвардія», «Ленінська зміна» та ін.);

– монографії, дисертації провідних вітчизняних науковців, предметом дослідження яких стали явища, феномени, події і персоналії історико-педагогічного процесу досліджуваного періоду;

– сучасні дисертаційні дослідження, монографії, наукові праці, підручники з історії педагогіки, соціальної педагогіки, психології, присвячені висвітленню різноманітних аспектів позашкільної освіти дітей в Україні.

Для пошуку наукових джерел було використано фонди бібліотек: Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Каразіна, Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, що стосуються організації соціального виховання дітей в Україні та діяльності позашкільних закладів.

Територіальні межі дослідження у цілому відповідають сучасному адміністративно-територіальному поділу України, проте змінюються залежно від історичних реалій: у 1920–30-х рр., коли українські етнічні території входили до складу чотирьох держав: Союзу Радянських Соціалістичних республік (СРСР), Польщі, Чехословаччини та Румунії, дослідження обмежено територією УСРР (з 1937 р. – УРСР) у складі СРСР, а з 1939–1941 рр. поширено на західноукраїнські території (Буковину, Волинь, Галичину, Поділля, Закарпаття, а також Західне Полісся), які у результаті територіального перерозподілу на початку Другої світової війни та після її закінчення були приєднані до УРСР.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 20–50-х рр. ХХ ст. Вибір *нижньої хронологічної межі* визначається 1920 р., коли було визнано

належність територій України до складу УСРР разом із збереженням достатньо значної незалежності, зокрема у питаннях освіти та соціального виховання дітей (у 1920 р. на Першій Всеукраїнській нараді з питань освіти офіційно оголошено український освітній курс, де пріоритетним напрямом було визначено соціальне виховання дітей, Народним комісаріатом освіти України прийнято «Декларацію про соціальне виховання дітей», у якій започатковано створення мережі закладів соціального виховання дітей до 15 років, до якої належали і заклади позашкільної освіти). *Верхня хронологічна межа* визначається 1959 р., що пов'язано з прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958), у якому накреслено курс на зменшення ваги соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в умовах посилення дидактоцентризму, його формалізації, припинення розвитку мережі закладів позашкільної освіти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* здійснено цілісне історико-педагогічне дослідження теорії й практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття; схарактеризовано передумови розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваній період (соціально-економічні наслідки революційних подій та громадянської війни, поширення явища дитячої безпритульності і бездоглядності, зміна ідеологічної концепції держави, розбудова кардинально нової системи освіти, виникнення та поширення позашкільної освіти як інноваційного педагогічного явища); обґрунтовано етапи розвитку соціального виховання дітей в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. (1920–1935 рр. – інноваційний, 1936–1945 рр. – екстенсивний, 1946–1958 рр. – інтенсивний); схарактеризовано інфраструктуру дитячого дозвілля (будинки художнього обслуговування дітей (центральний, обласний, окружний, міський), дитячий університет, клуб, хата-читальня, бібліотека, музей дитячої творчості, екскурсійні та позашкільні бази, станції (технічна, юних натуралістів), осередки позашкільної роботи за місцем проживання тощо); узагальнено зміст соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні досліджуваного періоду за напрямками роботи (просвітницький, пропагандистський, агітаційний, трудового виховання, дослідницький, науково-технічний, природничо-натуралістичний, фізкультурно-оздоровчий, національно-патріотичний, військово-політичний, естетичний тощо); організаційні форми (індивідуальні, групові, масові), методи та засоби;

– *уточнено*: сутність понять «соціальне виховання дітей», «позашкільна освіта», «заклади позашкільної освіти»; особливості соціального виховання дітей в закладах позашкільної освіти; динаміку розвитку мережі позашкільних закладів освіти протягом досліджуваного періоду; характер змін парадигми соціального виховання у 20–50-ті рр. ХХ ст. в Україні;

– *подальшого розвитку* набули питання внеску громадських діячів та педагогів минулого у розробку теоретичних засад соціального виховання дітей у позашкільній сфері у досліджуваній період; форми взаємодії закладів позашкільної освіти, дитячих та молодіжних організацій, трудових колективів, школи та родини; уведено до наукового обігу маловідомі та нові архівні

документи, які розширили уявлення про мету, завдання, зміст, методи, форми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає в систематизації та узагальненні історико-педагогічних матеріалів, де відображено основні ідеї та досвід соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст., що можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки, соціальної педагогіки, історії України; визначенні можливостей використання позитивних соціально-педагогічних здобутків минулого у сучасних освітніх та соціокультурних умовах; розробці екскурсійної програми «Соціальне виховання неповнолітніх в умовах суспільних трансформацій у 20–50-ті рр. ХХ ст.» для Навчально-методичного центру-музею А. Макаренка та програми семінару для методистів та співпрацівників Комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 2 Харківської обласної ради». Матеріали адаптовано для розширення, доповнення та оновлення змісту навчального курсу «Теорія та історія соціального виховання», збагачення навчально-методичного забезпечення з навчальних курсів «Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля», «Основи соціалізації особистості» тощо. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці екскурсійних заходів, написанні підручників та посібників з історії педагогіки та соціальної педагогіки тощо.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 2 Харківської обласної ради» (довідка № 170 від 29.09.2017 р.), Навчально-методичного центру-музею А. Макаренка (довідка № 11/5-1525 від 03.11.2017 р.), Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка» (довідка № 1007 від 10.11.2017 р.), Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 01-13/915 від 15.11.2017 р.), Харківського коледжу Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 01-13/944 від 27.11.2017 р.), Красноградського коледжу Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 294 від 14.11.2017 р.), Балаклійської філії Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 01-12/153 від 16.11.2017 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 2716 від 29.12.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. У статті «Розробка інноваційних форм і методів як основа синергії дошкільної, шкільної та позашкільної освіти у питаннях соціального виховання дітей у 20–50-х рр. ХХ ст. в Україні» (2018, співавтори Л. Пахомова, О. Рассказова, П. Рассказова) автором здійснено системний огляд інноваційних форм і методів позашкільної освіти у питаннях соціального виховання дітей у 20–50-ті рр. ХХ ст. в Україні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації представлено в доповідях і повідомленнях на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Майстерня гендерних практик у

ВНЗ» (Луцьк, 2014), «Актуальні проблеми соціального включення в Європейський освітній простір» (Харків, 2014), «Перспективи розвитку вищої школи» (Гродно, Білорусь, 2015); *всеукраїнських* – «Формування професійної культури майбутніх педагогів в умовах модернізації освіти» (Харків, 2012), «Науково-методичні основи сучасного навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах: актуальні проблеми, досвід, перспективи вдосконалення» (Харків, 2013), «Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів» (Умань, 2015), «Актуальні проблеми соціально-педагогічних досліджень», (Харків, 2016), «Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації цілей сталого розвитку суспільства» (Харків – Куряж, 2017), «Підготовка та професійна діяльність працівників соціальної сфери в умовах сьогодення: єднання науки та практики» (Харків – Куряж, 2018); *регіональних* – «Актуальні питання методики навчання та виховання як важливого чинника підвищення якості професійної підготовки фахівців у вищій школі» (Харків, 2015); «Соціально-правові та організаційно-управлінські аспекти роботи працівників соціальної й освітньої сфер з різними суб'єктами сучасного соціуму» (Харків, 2016); «Сучасні підходи формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні» (Харків, 2017); *міжвузівських семінарах* – «Інклюзивна освіта: уроки і здобутки» (Харків, 2015), «Організація соціальної та соціально-педагогічної роботи у різних соціальних інституціях суспільства» (Харків, 2016), «Професійна підготовка та діяльність працівників соціальної сфери із вразливими категоріями населення в умовах загострення соціальних конфліктів» (Харків, 2016), «Концептуалізація соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні як умова євроінтеграції» (Харків, 2017).

Основні положення й висновки роботи обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (2013 – 2018 рр.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 17 (16 одноосібних) публікаціях, із яких 9 відображають основні наукові результати дисертації, 8 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (446 найменувань, з них 4 – іноземною мовою), 25 додатків на 55 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 295 сторінок, із них – 186 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність вибору теми дослідження, визначено його мету, завдання, об'єкт, предмет наукового пошуку, територіальні та хронологічні межі, аргументовано методи, джерельну базу, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено дані про впровадження та апробацію результатів дослідження, представлено перелік публікацій, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – *«Теоретичні основи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти»* – розглянуто соціальне виховання особистості у сфері дозвілля у педагогічній ретроспекції; з'ясовано стан наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти, уточнено зміст основних понять дослідження.

Здійснений у роботі аналіз джерельної бази дав змогу визначити багатокомпонентність проблеми теорії та практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти; з'ясувати різновекторність наукових підходів до дослідження позашкільної освіти та різноманітність тлумачення змісту й завдань соціального виховання дітей.

Аналіз генези ідеї соціального виховання особистості доводить, що основоположними для виникнення та розвитку у досліджуваній період позашкільних закладів, як базових соціально-педагогічних осередків організації вільного часу дітей, є напрацьовані протягом різних історичних періодів розвитку людства ідеї та досвід. В історії наукової думки (Аристотель, С. Боецій, Е. Дюркгейм, Т. Мор, Сенека, Ж. Фрідман, В. да Фельтре, Л. Штомпель та ін.) позашкільна освіта розуміється як особлива царина соціального виховання молодого покоління, яка має унікальні можливості формування базових потреб, почуттів, соціальних емоцій дитини, її світоглядної культури і є надважливою галуззю здійснення систематичного, педагогічно організованого соціально-виховного впливу на покоління, що зростає.

Доведено, що система позашкільної освіти та виховання базується на історично обумовлених традиціях виховання особистості, створених представниками різних національних спільнот України (суспільних та родинних цінностях, ідеях, поглядах, переконаннях, ідеалах), і реалізується позашкільними закладами освіти, іншими закладами освіти в позаурочний час, дитячими молодіжними організаціями, творчими дитячими та молодіжними об'єднаннями за місцем проживання, на підприємствах, у різних організаціях та установах.

Теоретичний аналіз наукових джерел з питання соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти (О. Глух, Л. Жданова, Н. Коляда, І. Левандовська, А. Шепілова та ін.) засвідчує те, що педагогічні надбання досліджуваної проблеми охоплюють значний історичний період, адже на кожному новому щаблі розвитку суспільства уявлення про ідеал особистості зазнавали трансформації та переоцінки. Враховуючи це, сучасні наукові розвідки у галузі соціального виховання (Т. Биковський, О. Грошовенко, І. Дідух, В. Обозний, Т. Окушко, Н. Олексієнко, Н. Пономарчук, О. Титунь, О. Трегубенко, О. Філоненко та ін.) мають багато запозичень, зокрема, радянських концепцій та систем виховання дітей, які успішно залучались у виховну практику позашкільних навчальних закладів країни та мали свої позитивні результати.

Проаналізовано педагогічні концепції вітчизняних науковців із проблем соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні досліджуваного періоду, серед яких: особистість дитини як провідний об'єкт педагогічного впливу (П. Блонський, Л. Виготський, Л. Занков, О. Лазурський, І. Лернер, О. Попов, В. Сухомлинський), ідеї виховання в колективі та для колективу (М. Данилов, Г. Гринько, А. Макаренко, Н. Крупська, С. Русова,

Я. Ряппо, С. Сірополко, Л. Новікова, І. Соколянський Я. Чепіга), концепція середовищного підходу та провідного впливу чинників позашкільної та позакласної діяльності на розвиток учня (Н. Крупська, А. Пінкевич, В. Сорока-Росинський, С. Шацький), концепція соціального, а з часом комуністичного виховання особистості (М. Гончаров, І. Каіров, І. Огородников, Н. Скаткін та ін.).

На основі проведеного ретроспективного аналізу *позашкільну освіту* розглянуто нами у широкому контексті як педагогічно спрямований вид дозвілля – специфічної людської діяльності, що істотно впливає на розвиток особистості і має подвійну природу: з одного боку, будучи самостійною, вільною творчою, невимушеною, спонтанною активністю особистості, а з іншого – культуроформуальною, розвивальною і виховувальною діяльністю, організація якої потребує впливу соціальних вихователів. Установлено, що значний внесок у розробку проблеми позашкільної освіти здійснили О. Астаф'єв, В. Вербицький, О. Грошовенко, М. Катуніна, О. Мамешіна, О. Матвієнко, В. Обозний, Г. Пустовіт, Т. Сущенко, А. Ращенко та ін.

На основі проведеного аналізу різних підходів учених (О. Кузик, О. Мироненко, І. Плясецька, А. Сват'єв, Н. Сінькевич, Н. Сотнікова, Г. Усачова, С. Шевченко та ін.) визначено принципи позашкільного виховання досліджуваного періоду, які у подальшому складають фундамент та першооснови сучасної позашкільної освіти: масовість та загальнодоступність занять на основі добровільного об'єднання дітей за інтересами; розвиток ініціативи і самодіяльності дітей та молоді; суспільно-корисне спрямування діяльності творчих об'єднань; різноманітність форм позашкільної освіти; урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей та молоді.

Актуалізовано поняттєво-категоріального апарат дослідження, у межах якого «*соціальне виховання дітей*» визначено як керований процес соціалізації неповнолітнього, а саме: засвоєння та прийняття ним норм суспільства, включення до ідеологічних, громадянських, правових, економічних і побутових відносин, набуття соціальності як здатності до соціальної взаємодії; цілеспрямоване виховання дитини з урахуванням її особистісно-соціальних потреб відповідно до соціальних вимог середовища у спеціально створених соціальних інститутах, до яких, зокрема, належать заклади позашкільної освіти.

Заклад позашкільної освіти розуміємо як складову системи позашкільної освіти, яка надає знання, формує вміння та навички за інтересами, забезпечує потреби особистості у творчій самореалізації та інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток, підготовку до активної професійної та громадської діяльності, створює умови для соціального захисту та організації змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдарувань та стану здоров'я вихованців, учнів і слухачів.

У контексті дослідження *соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти* схарактеризовано як цілеспрямовану діяльність соціальних вихователів – фахівців у галузі організації дитячого дозвілля, – яка має на меті задоволення та формування культурних потреб дитини у вільний від обов'язкових занять час, забезпечує розвиток особистості, зокрема засвоєння нею системи соціальних знань, умінь, цінностей і норм соціальної поведінки, отримання практичного соціального досвіду у спеціально створеному на перехресті дозвіллевої та освітньої сфер

виховному осередку – закладі позашкільної освіти – за активної участі інших інститутів соціалізації: сім'ї, школи, дитячих та молодіжних організацій, закладів соціокультурної сфери тощо.

Визначено такі особливості соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваній період: поєднання інституційної цілеспрямованості та стихійності соціально-виховного впливу; виховання через практичний досвід; вибір напрямів діяльності відповідно до суспільних вимог та реальних потреб й інтересів особистості; активна співпраця з різними соціальними інститутами; спрямованість на розвиток соціальності дітей, підготовку їх до життя у конкретному соціумі; вихід за межі освітнього процесу; творчий підхід до кожної справи тощо.

У другому розділі – *«Організація соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття»* – розкрито передумови розвитку соціального виховання дітей у вітчизняних закладах позашкільної освіти досліджуваного періоду; виокремлено та охарактеризовано етапи становлення соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст.

На основі аналізу наукових праць (В. Бойко, Я. Верменич, В. Власов, Т. Коломієць, І. Конончук, А. Степаненко, О. Струкевич, Л. Фуштей та ін.) встановлено, що передумовами розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. стали: Перша світова війна та її наслідки, що призвели до значних економічних і демографічних втрат; революційні події та громадянська війна; осиротіння великої кількості дітей; голод, поширення інфекційних хвороб; занепад економіки, занепад промисловості і сільського господарства, загострення соціальної кризи; розгортання визвольного руху пригноблених націй; кардинальні та незворотні зміни державного устрою (розпад Російської та Австро-Угорської імперій, поява у 1917 р. Української Народної Республіки та у 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки); зміна ідеологічної концепції нової української держави; етнокультурне відродження і прагнення українського народу до встановлення незалежності; зміни парадигми процесу соціального виховання неповнолітніх; розбудова в Україні кардинально нової системи освіти, створення національних шкіл, осередків культури, відродження своєї історії, вивчення мови, традицій; виникнення та поширення позашкільної освіти як інноваційного педагогічного явища.

З урахуванням зазначених передумов та специфіки соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти визначено такі *критерії періодизації* досліджуваного процесу: наявність та спрямованість нормативно-правових документів; визначні історичні події на території України, стан соціально-економічного розвитку українського суспільства; аналіз провідних ідей дослідників та науковців щодо розробки відповідних питань; інтенсивність утворення й розвитку мережі різноманітних закладів і об'єднань для проведення вільного часу дітей, а також розвитку системи закладів позашкільної освіти.

На основі зазначених критеріїв обґрунтовано періодизацію розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 20–50-ті рр. ХХ ст. у єдності трьох етапів: 1920–1935 рр. – інноваційний; 1936–1945 рр. –

екстенсивний; 1946–1959 рр. – інтенсивний.

Перший етап (1920–1935) пов'язаний із обґрунтуванням та затвердженням концепції соціального виховання дітей та започаткуванням такого виховання у позашкільних закладах освіти. У 1920 р. на Першій Всеукраїнській нараді з питань освіти офіційно проголошено український освітній курс, де пріоритетним напрямом стало соціальне виховання дітей; це зазначено у виданій Народним комісаріатом освіти України «Декларації про соціальне виховання дітей». У цей час визначено належність досліджуваних українських територій до складу УСРР разом із збереженням достатньої незалежності, зокрема у питаннях освіти, протягом усього досліджуваного етапу. Етап ознаменувався надзвичайно складними та суперечливими соціально-економічними подіями (колективізація, «розкуркулення» селян, голодомор тощо), що стали своєрідним поштовхом для створення та розвитку унікальної за своєю інноваційністю системи соціального виховання неповнолітніх в Україні, що забезпечила соціальний захист дітей, їхнє оздоровлення, боротьбу з безпритульністю, ліквідацію неписьменності, стрімкий культурно-освітній розвиток молодого покоління, організацію суспільно корисної праці й змістовного дозвілля неповнолітніх. Актуальними були ідеї та концепції вчених, що стосувалися таких аспектів виховання: соціальності як результату соціального виховання дитини (П. Блонський, Л. Виготський, В. Зінківський та ін.); суспільного та інституалізованого виховання неповнолітніх, виховання на засадах національної гідності (С. Русова, Я. Ряпо, С. Сірополко, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін.); середовищного підходу до соціального виховання дитини та визначення провідного впливу чинників позашкільної та позакласної діяльності на розвиток її особистості (Н. Крупська, В. Сорока-Росинський, С. Шацький та ін.) тощо. Відбулося «перезавантаження» основних форм позашкільної роботи, ініційованих просвітницькими товариствами початку ХХ століття й орієнтованих на доросле населення; було започатковано створення мережі нових закладів соціального виховання дітей до 15 років, до якої належали й заклади позашкільної освіти: дитяча станція, будинок художнього обслуговування дітей (центральної, обласної, окружної, міської), дитячий клуб, хата-читальня, бібліотека, парк культури і відпочинку, музей дитячої творчості, екскурсійні бази, технічні станції тощо.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що другий етап (1936–1945) характеризувався переглядом концепції соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в умовах загострення ідеологічної кризи всередині тоталітарної радянської держави та зовнішнього військового протистояння. Початок цього етапу позначився затвердженням нової Конституції СРСР 1936 року та прийняттям постанови Політбюро ЦК ВКП (б) «Про педологічні перекирення в системі Наркомосу», якою поняття «соціальне виховання» було замінено на «комуністичне виховання», що стало ознакою встановлення у країні єдиної ідеології. Ключовою подією етапу стало втягнення у 1941 році України у складі СРСР до Другої світової війни. Військові події вимагали мобілізації зусиль усього населення країни, зокрема і дітей, що, разом із необхідністю подолання проблем бездоглядності та осиротіння неповнолітніх, актуалізувало питання соціального виховання. У цей час проводилися наукові пошуки, присвячені:

вихованню та перевихованню дитини у контексті позитивних соціально-педагогічних впливів (Л. Занков, О. Лазурський, І. Лернер, О. Попов та ін.), розробці ідеї виховання в колективі та для колективу (М. Данилов, Г. Гринько, А. Макаренко, Л. Новікова та ін.), обґрунтуванню концепції соціального виховання дитини (М. Гончаров, І. Каіров, І. Огородников, Н. Скаткін та ін.) тощо. Зазначений етап характеризувався масовим відкриттям по всій країні позашкільних закладів нового типу – палаців та будинків піонерів і жовтенят (комплексних закладів) і профільних закладів різних типів, які створювалися у зв'язку із необхідністю організації дозвілля дітей на засадах чітких ідеологічних орієнтирів соціального виховання. Це загальмувалося у період військових подій, а після відновлення діяльності закладів позашкільної освіти у новому форматі стало провідним завданням наступного етапу.

Встановлено, що третій етап розвитку соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти (1946–1959) визначається усталенням концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах післявійськової відбудови та «хрущовської відлиги». Його початок позначився активізацією та посиленням державної регламентації соціально-економічного та освітньо-культурного життя населення, зокрема і дітей. Нормативне закріплення нового курсу відбулося через затвердження Закону «Про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.» та Закону «Про відбудову народного господарства України», наказів Міністерства просвіти «Про покращення позакласної та позашкільної роботи з учнями», «Про розвиток позашкільної роботи з дітьми», постанови «Про заходи з перевантаження школярів суспільною та іншою ненавчальною роботою», що фактично визначили вторинність рекреаційної функції дозвілля та соціокультурного життя щодо праці та економічного відродження країни. Реалізація першого з п'ятирічних планів була розпочата у 1946 р., що значно вплинуло на концепцію соціального виховання дітей у позашкільних закладах, сприяючи розвитку трудових форм дитячого дозвілля.

Матеріально-технічна база позашкільної освіти перебувала у скрутному становищі й потребувала відновлення, тому поряд із державним фінансуванням у той час виникає інститут шефства. Завдяки цьому означений етап позначився активним відновленням мережі позашкільних закладів освіти на території України. Система позашкільних закладів освіти протягом етапу майже досягла стану сталого розвитку; першочерговим її завданням стало оздоровлення дітей, що пояснює суттєве розширення мережі піонерських таборів. Чільне місце у цей час посідала робота з дітьми за місцем проживання (клуби, кімнати, дитячі майданчики при будинкоуправліннях, сільрадах, колгоспах, міських парках і скверах). Сформувалася нормативно-правова база позашкільної освіти, було визначено номенклатуру позашкільних установ, урегульовано питання штату та заробітних плат співробітників.

Разом із цим діяльність позашкільних установ у цей період недостатньо враховувала потреби соціального виховання учнів, надмірно зближуючись зі школою та шкільними програмами. У 1954–1955 рр. цей освітній курс було остаточно затверджено Законом «Про зв'язок школи із життям» 1958 року, а

також хрущовською реформою освіти, що позначило кардинально новий період розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти.

У третьому розділі – *«Досвід соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття»* – проаналізовано зміст, форми і методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти досліджуваного періоду та визначено можливості екстраполяції позитивного історико-педагогічного досвіду у діяльність сучасних позашкільних закладів.

У ході наукового пошуку встановлено, що безпрецедентний за своєю інноваційністю вітчизняний історико-педагогічний досвід 20–50-х рр. ХХ ст. щодо інституалізації соціально-виховних впливів у закладах позашкільної освіти накопичувався на тлі активної розробки педагогічних інновацій різних соціальних інститутів та освітніх установ щодо напрямів та форм соціального виховання дітей. На основі аналізу тогочасних архівних джерел та періодичних видань доведено, що у досліджуваній період серед напрямів соціального виховання неповнолітніх значної популярності набули: організація дитячої дослідницької науково-технічної та природничо-натуралістичної діяльності, фізкультурно-оздоровчий напрям, трудове виховання, а також просвітницька, пропагандистська, агітаційна робота.

У закладах позашкільної освіти науково-технічного напрямку провідними організаційними формами були: демонстрація технічних досягнень, технічні майстер-класи, ігри і заняття (гра «Телефон»; пересувні майстерні), гуртки фотографії та авіамоделізму, технічні конкурси тощо.

Популярними у цей час були й форми природничо-натуралістичної роботи з дітьми, що не лише забезпечували їх залучення до вивчення явищ природи, а сприяли формуванню дослідницького підходу до пізнання світу. Вивчення педагогічного досвіду дає підстави для визначення таких форм роботи за цим напрямом, як: гуртки юних натуралістів та юних мандрівників, спостереження за явищами природи, різноманітні досліди, організація куточків живої природи, також екскурсійні заходи, серед яких інноваційні за формою – екскурсії-конференції, самоекскурсії тощо. Слід відзначити і таку форму природничо-натуралістичної та просвітницької роботи з дітьми, як двотижневі курси для юннатівського активу. Масовими формами соціального виховання у цьому напрямі були конференції дитячих сільськогосподарських гуртків, де діти долучалися до обговорення актуальних для усього суспільства питань (участь у боротьбі за врожай або колективізація сільського господарства). Вони навчалися висловлювати свою думку, засвоювали активну громадянську позицію.

Фізкультурно-оздоровчий напрям соціального виховання дітей у позашкільних закладах також передбачав реалізацію нових для свого часу організаційних форм роботи, серед яких: фізкультурні виступи «жива машина», спортивні дитячі змагання, заняття фізкультурою, лижі, вилазки і походи, зимові ігри, забави, ігри і розваги на відкритому повітрі, цікаві ігри з м'ячем на воді, дворові майданчики тощо.

Встановлено, що зазначені напрями соціального виховання дітей були актуальними як у міській, так і у сільській місцевості, проте, зважаючи на досить

значні відмінності у побуті, форми дозвілля міських та сільських дітей певним чином відрізнялися. Наприклад, у сільській місцевості часто не було матеріальних умов для організації науково-технічної творчості дітей, проведення дослідів чи конференцій, крупні осередки дитячого дозвілля діяли лише у великих містах України (Києві, Харкові, Одесі). Разом із цим, у сільській місцевості існували можливості для організації форм соціального виховання, недоступних у місті (участь у посівній, екскурсії до лісу, ночівля у полі, вечір біля вогнища тощо). Тому педагогічно цінними для соціально-виховної роботи з дітьми у досліджуваній період стали форми, що забезпечували «єднання міста та села». Це, зокрема, міські дитячі бригади для організації позашкільної роботи із сільськими дітьми, що забезпечили спільну дозвіллеву активність дітей та молоді з різних місць проживання, обмін соціальним досвідом та підвищення рівня соціальної мобільності населення.

Визначено, що означені форми роботи мали як соціально-виховне значення (прищеплення дітям трудових навичок, розвиток любові до праці), так і утилітарне, бо діти у складних соціально-економічних умовах розглядалися державою як додатковий економічний ресурс. Так, планування діяльності дитячої бригади передбачало досить серйозні види робіт – організацію артлі з розведення домашньої птиці, радіофікацію колгоспу, створення агітаційної наочності та видання періодичної преси тощо. Прикладами роботи на селі, до якої разом залучалися сільські та міські діти, були: участь у весняній посівній та збиранні урожаю, збір попелу і перегною для підживлення землі, допомога у зберіганні зерна в засіках та овочів, відбір городнього насіння, обв'язування хвоею і соломною фруктових дерев, надання порад щодо дбайливого зберігання сільськогосподарського інвентарю тощо.

Дитячі досягнення широко висвітлювалися на сторінках періодичних видань (журналів «Позашкільник», «Піонерія»; газет «Ленінська зміна», «Комсомолец України», «Молода гвардія») і знаходили значний суспільний резонанс. Подібне стимулювання дітей до праці позначило початок реалізації у позашкільній сфері нових методів соціального виховання неповнолітніх – методу соціалістичного змагання та методу створення заохочувальних заходів.

У часи соціально-політичної нестабільності набула популярності просвітницька, пропагандистська, агітаційна робота, що навіть виокремилася у повноцінний напрям соціального виховання, який інтегрувався в інші напрями позашкільної роботи та реалізувався у специфічних, притаманних для цього напрямку формах: словесних (лекція, бесіда, дискусія, обговорення важливих тем, пояснення, збори, консультація, інструктаж тощо), наочних (тиждень-виставки дитячої книги, книжкові куточки, агітплакати, підготовка вирізок із газет за цікавими для аудиторії темами, стінгазети, ходяча (жива) газета тощо) і практичних (гучні читальні, театралізовані читання, масовки, літературні вечори, агітпаради, групове читання періодичної преси, конкурси на визначення кращого читця, групи читання вдома, свята, кіноранки, концерти, ігрові програми, майстер-класи, вечори, ранки, танці тощо).

В умовах тотальної безграмотності дітей соціально-виховним надзавданням позашкільної освіти стало використання універсального засобу соціального

виховання – друкованого та живого слова. Важливим методом роботи зі словом було творче розповідання та використання нової інтерактивної форми соціального виховання дітей – гуртка «живого розповідача». Оскільки в досліджуваний період дитячих книг видавалося не так багато, до соціального виховання дітей у позашкільній сфері активно долучилася періодична преса. Так, було започатковано масові дистанційні конкурси дитячих малюнків («Якими б вам хотілося бачити своє місто чи село через 5 років?»), на кращу п'єсу («Сім'я і виховання дітей»), розповідей, есе, проводилися соціологічні опитування дітей з метою визначення їхніх інтересів, культурного рівня. Інноваційною для свого часу формою соціального виховання дітей також було інтерактивне спілкування письменників із читачами на сторінках дитячого журналу «Роман-Газета».

Особливо актуальною у 20–50-ті рр. ХХ ст. була антирелігійна робота з дітьми, до специфічних форм якої належали: антирелігійні бесіди, антирелігійний карнавал, вечір з виступами хімічних гуртків з демонстрацією дослідів, які б пояснили дітям «церковні дива» тощо. Відзначимо, саме у цьому напрямку соціально-виховної роботи знаходимо найбільшу кількість негативних прикладів організації виховного впливу без урахування вікових особливостей дітей.

Відзначаємо особливу роль радянських партійних і суспільних організацій, особливо піонерської і комсомольської, а також органів Наркомпросу у просвітницькій, пропагандистській та агітаційній роботі із соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти. Завдяки підтримці цих офіційних та громадських структур поширювалися мобільні форми соціального виховання: обласні пересувні дитячі театри, дитячі денні і вечірні університети, пункти педагогічних консультацій для батьків із питань виховання дітей, пересувні дитячі технічні станції для сіл та робітничих поселень; пересувні інструктивні виставки по роботі з дітьми з виїздами по країні («Чим і як зайняти вільний час дітей у робітничому селищі, у колгоспі», «Як навчити дітей трудовим навичкам», «Релігія і боротьба за дівчату» тощо), короткотривалі курси з підготовки керівників для дитячих кімнат у робітничих районах тощо.

Для забезпечення соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти розроблялися та виготовлялися спеціальні засоби: набори цікавих книг та іграшок; проєктивні ліхтарі з діапозитивами різної тематики для дітей; набори інструментів для занять із трудового навчання; компактні бібліотеки-пересувки з підбіркою книг для дитячого читання; сценарії п'єс; матеріали для виготовлення стінгазет, ескізів плакатів, транспарантів, декорацій для дитячих постановок; збірки текстів та нот дитячих пісень; музичні інструменти; короткометражні кінострічки тощо.

У зв'язку із посиленням соціального напруження в Європі усі напрями соціального виховання неповнолітніх отримали виразну військово-політичну конотацію. Так, технічні майстер-класи, ігри і заняття спрямовувалися на створення радіоприймачів, вивчення будови гвинтівки, ручного кулемета, автомата, гранати; фізкультурні заняття та дослідницькі походи перетворилися на форми загартовування молоді, виховання волі та витривалості, що необхідні для захисту Батьківщини; популярності набули гуртки авіамоделювання, парашутного спорту, курси телефоністок-морзисток, стрілецькі гуртки,

організували групи для вивчення іноземних мов (особливо німецької) та міжнародної мови есперанто; учнівська молодь складала норми військової підготовки тощо.

Відзначимо, що в усіх регіонах України, незважаючи на офіційну заборону національного виховання, одну з провідних ролей у формуванні соціальності вихованців позашкільних закладів відігравав національно-патріотичний напрям, що забезпечував збереження народних українських традицій, формування у дітей любові до великої та малої Батьківщини. Так, у Західній Україні, що з 1939 р. доєдналася до складу УРСР, основними формами національно-патріотичного виховання були імпрези, фестини (фестивалі), святкові концерти, академії, гуртки (історичний, краєзнавчий, етнографічний, фольклорний, драматичний та ін.), курси (українознавства, бібліотечні та ін.), лекції, реферати, національні свята, вечори, вистави, проведення патріотичних акцій тощо. У напрямі туристсько-краєзнавчої роботи проводили прогулянки, мандрівки та екскурсії рідним краєм, що було характерним і для Сходу, як і широке відзначення національних, а подекуди й релігійних свят. Засобами національно-патріотичного виховання були обрядовість, музика, співи та вироби ужиткового мистецтва, побутова праця, друковане слово, мандрівництво, таборування та ін.

У 1946–1959 рр. було сформовано своєрідну «індустрію організації дозвілля дітей та підлітків», яка була спрямована на виконання завдань ідейно-політичного, морального, трудового, естетичного і фізичного виховання через поширення масових форм дозвілля (концерти, вечори, фестивалі, з'їзди тощо). У цей час особливу увагу приділено оздоровленню неповнолітніх, зокрема через залучення до участі у таборах праці й відпочинку та до роботи на свіжому повітрі в учнівських виробничих бригадах, у колгоспах, радгоспах. Це сприяло поступовому привчання дітей до продуктивної праці і дослідницької діяльності з біології й сільського господарства, формуванню трудових умінь і навичок, розвитку фізичних якостей, зміцненню здоров'я в процесі активного дозвілля. Одним із поширених напрямів соціального виховання дітей стала художня самодіяльність, що межувала з агітаційною просвітницькою діяльністю.

Встановлено, що піонерська та комсомольські організації допомагали закладам позашкільної освіти активізувати соціально-виховну діяльність задля усунення дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів тощо. Заклади позашкільної освіти активно співпрацювали зі школами, профспілковими організаціями, родинами учнів, що дозволяло відразу охопити соціально-виховним впливом і дитяче, і доросле населення країни. Серед форм такої взаємодії – переказ коштів, збір та пересилання «міні-бібліотек» у найбільш постраждалих від військових подій регіони країни, спільна участь дітей та дорослих у відбудові осередків освіти і культури, створення кімнат та музеїв слави. Важливим методом соціального виховання дітей стали різноманітні змагання, що часто мали просоціальний характер. Так, змагання юних полтавчан і чернігівців, мало на меті відбудову своїх міст, зруйнованих під час військових подій. Слід відзначити, що часто дитячі та молодіжні ініціативи були досить інноваційними за формою й надто ідеологізованими за змістом.

З'ясовано, що позашкільний заклад у 20–50-ті рр. ХХ ст. був спільнотою дітей та дорослих, яка характеризувалася цілеспрямованістю, різновіковим складом учасників, автономністю існування, циклічністю функціонування, різноманітністю та свободою вибору виду діяльності, демократичними взаємовідносинами між дітьми і дорослими. Позашкільні установи допомагали школам, суспільству активізувати діяльність з усунення дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів тощо. Разом із цим, варто відзначити негативну тенденцію розвитку соціального виховання дітей, що полягала у формалізації певних форм діяльності закладів позашкільної освіти.

На основі вивчення історико-педагогічного досвіду соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. визначено такі можливості використання позитивних педагогічних здобутків минулого у сучасних освітніх та соціокультурних умовах: залучення позашкільних установ до розробки та реалізації довготривалих соціокультурних проєктів та програм, підвищення статусу соціально цінних видів дозвілля, регулювання та вдосконалення системи допрофесійної підготовки дітей у системі позашкільної освіти, оновлення матеріально-технічного і навчально-методичного забезпечення організації дозвілля дітей та підлітків у позашкільних закладах на засадах виховання гуманних відносин та колективізму тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне обґрунтування та вивчення історико-педагогічного досвіду соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст., проаналізовано його зміст, форми та методи, визначено можливості використання позитивних педагогічних здобутків минулого у сучасних освітніх та соціокультурних умовах. Результати проведеного дослідження свідчать про досягнення мети, розв'язання визначених завдань і є підставою для формулювання таких *висновків*:

1. Розкрито теоретичні основи дослідження та встановлено, що позашкільна освіта дітей ґрунтується на історично обумовлених традиціях соціального виховання особистості у сфері дозвілля, закладених у світовій педагогічній спадщині, національному досвіді народної та родинної педагогіки, звичаях піклування про дітей у громаді, цінностях, поглядах, переконаннях, педагогічних та соціокультурних традиціях суспільства.

Феномен соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти визначено як цілеспрямовану діяльність соціальних вихователів – фахівців у галузі організації дитячого дозвілля, – яка має на меті задоволення та формування культурних потреб дитини у вільний від обов'язкових занять час, забезпечує розвиток особистості, зокрема засвоєння нею системи соціальних знань, умінь, цінностей і норм соціальної поведінки, отримання практичного соціального досвіду у спеціально створеному на перехресті дозвіллевої та освітньої сфер виховному осередку – закладі позашкільної освіти – за активної участі інших інститутів соціалізації: сім'ї, школи, дитячих та молодіжних організацій, закладів соціокультурної сфери тощо.

Встановлено, що особливостями соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти є: поєднання інституційної цілеспрямованості та стихійності соціально-виховного впливу; виховання через практичний досвід; вибір напрямів діяльності відповідно до суспільних вимог і реальних потреб та інтересів особистості; активна співпраця з різними соціальними інститутами; спрямованість на розвиток соціальності дітей, підготовку їх до життя у конкретному соціумі; вихід за межі освітнього процесу; творчий підхід до кожної справи тощо.

2. Схарактеризовано передумови розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-х рр. ХХ ст., серед яких: соціально-економічні наслідки військових та революційних подій, поширення явища дитячої безпритульності і бездоглядності, зміна ідеологічної концепції держави, етнокультурне відродження українського народу, парадигмальні зміни процесу соціального виховання неповнолітніх, розбудова кардинально нової системи освіти, виникнення та поширення позашкільної освіти як інноваційного педагогічного явища.

Науково обґрунтовано етапи розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваний період: 1920–1935 рр. – інноваційний – обґрунтування концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти; 1936–1945 рр. – екстенсивний – ідеологізація концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах загострення ідеологічної кризи всередині тоталітарної радянської держави, до складу якої входила у цей час Україна, та зовнішнього військового протистояння; 1946–1959 рр. – інтенсивний – розширення концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах післявійськової відбудови.

3. Проаналізовано зміст, форми і методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. Установлено, що зміст соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти інтегрував такі напрями: просвітницький, пропагандистський, агітаційний, трудового виховання, дослідницький, науково-технічний, природничо-натуралістичний, фізкультурно-оздоровчий, національно-патріотичний, військово-політичний, естетичний.

Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти здійснювалося у таких організаційних формах, як: індивідуальні: підготовка вирізок із газет, фізкультурні заняття («зарядка»), загартовування, дистанційні заняття із самоосвіти; групові заняття, майстер-класи, ігрові програми, курси для активу, досліди, просвітницькі лекції, товариські бесіди, збори, консультації, інструктажі, книжкові виставки, гучні та театралізовані читання, усна газета, «суди», хори, оркестри, ансамблі; масові дитячі конференції, весняні посівні та різдвяні антирелігійні кампанії, екскурсії-конференції, самоекскурсії, масовки, агітпаради, агітплакати, змагання колективів творчої самодіяльності, конкурси читців, дитячі свята, концерти, театралізації, кіноранки, святкові ранки, тематичні вечори, танці, спортивні дитячі змагання, фізкультурні виступи «жива машина», вилазки, походи, забави, ігри і розваги на відкритому повітрі, вечори біля вогнища, дворові майданчики тощо.

Серед основних методів соціального виховання, що практикувалися у досліджуваний період, визначаємо: змагання, бригадно-лабораторний,

проектування, комплексний, пропаганди, агітації, демонстрації, переконання, друкованого слова, живого слова (літературний), письмових завдань, залучення до масових дійств – театральних, музичних, образотворчих тощо. Для реалізації соціального виховання у закладах позашкільної освіти використовувалися такі засоби: стінгазети, плакати, транспаранти, декорації, агітаційні вірші, книги, іграшки, хімічні та фізичні дослідницькі прилади, «чарівний ліхтар», «ящик-організатор» тощо.

4. Виявлено можливості екстраполяції історико-педагогічного досвіду у діяльність сучасних позашкільних закладів, а саме: використання позитивних соціально-педагогічних здобутків минулого у сучасних освітніх та соціокультурних умовах, які полягають у залученні позашкільних установ до розробки та реалізації довготривалих соціокультурних проектів та програм, підвищенні статусу соціально корисних видів дозвілля, у регулюванні та вдосконаленні системи допрофесійної підготовки дітей у системі позашкільної освіти, оновленні матеріально-технічного і навчально-методичного забезпечення організації дозвілля дітей та підлітків у позашкільних закладах.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. *Перспективними напрямками* її подальших досліджень вважаємо вивчення особливостей організації просоціальної діяльності дітей і підлітків, механізмів взаємодії позашкільних закладів із соціально-культурними установами, соціальними службами та центрами, спільну діяльність батьків із педагогами-позашкільниками щодо соціального виховання молодого покоління; розробку науково-методичного забезпечення їхньої діяльності, а також підготовку майбутніх фахівців до роботи у закладах позашкільної освіти України в різні історико-педагогічні періоди.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Клімчук В. А. Проблематика соціального виховання дітей в епоху суспільних трансформацій у педагогічній спадщині С. Т. Шацького. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 10 (54). С. 231–240.

2. Клімчук В. А. Концепція соціального виховання дітей у позашкільній сфері: історико-педагогічний аспект. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 51–59.

3. Клімчук В. А. Дозвілля як сфера соціального виховання дітей та молоді. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2017. Вип. 8 (313), Ч. I. С. 260–266.

4. Клімчук В. А. Стан розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2017. Вип. 54 (107). С. 30–39.

5. Клімчук В. А. Подолання посттравматичного стресу у післявійськовий період: соціальне виховання дітей у позашкільних закладах в Україні (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.). *Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти і родини в умовах війни*. 2017. Т. II. С. 204–217.

6. Клімчук В. А. Історична періодизація процесу соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в Україні (20–50-ті рр. ХХ ст.). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 6 (81). С. 94–105.

7. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей та молоді у сфері позашкільної освіти в Україні у першій половині ХХ ст. *Nowy sposób rozwoju pedagogika*. Warszawa. Polska. 2017. С. 197–202.

8. Клімчук В.А., Пахомова Л.В., Рассказова О.І., Рассказова П.І. Розробка інноваційних форм і методів як основа синергії дошкільної, шкільної та позашкільної освіти у питаннях соціального виховання дітей у 20–50-х рр. ХХ ст. в Україні. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (71), 173, 2018 Sept. P. 11–15.

9. Клімчук В. А. Інноваційні форми і методи соціального виховання дітей у позашкільній освіті в Україні у 20–50-х рр. ХХ ст.). *Sciences of Europe: Sciences journal. Praha. Czech Republic*. 2018. Vol. 1. № 28 (28). P. 23–28.

Опубліковані праці апробаційного характеру

10. Клімчук В. А. Заклад позашкільної освіти як осередок забезпечення права дітей та молоді на освіту і виховання: історико-педагогічний вимір. *Права дитини від витоків до сьогодення: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, 19 верес. 2013. Умань. С. 75–78.

11. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей у позашкільних навчальних закладах: історичний аспект. *Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи*. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 6 лист. 2014. Харків. 2014. С. 169–170.

12. Клімчук В. А. Технологія професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи у сфері дозвілля. *Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів: матеріали Всеукр. наук.-метод. семін.* 20 лют. 2014. Умань. 2014. С. 20–21.

13. Клімчук В. А. Организация досуга детей и молодежи в работе социального педагога: технологический подход. *Перспективы развития высшей школы: материалы VIII Междунар. науч.-метод. конф.* 28-29 мая 2015. Гродно : ГГАУ, 2015. С. 340–342.

14. Клімчук В. А. Проблематизація питань соціального виховання неповнолітніх у 20–30-ті рр. ХХ ст. в Україні. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи: тези доповідей I Всеукр. наук.-практ. конф.* 26 трав. 2016. Івано-Франківськ. 2016. Вип. 4. С. 25–29.

15. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей, схильних до протиправної поведінки, засобами дозвіллевої діяльності. *Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні: матеріали Регіон. наук.-практ. конф.* 23 берез. 2017. Харків. С. 155–157.

16. Клімчук В. А. Механізми репродукування гендерних стереотипів у традиційних системах соціального виховання дітей та молоді: історико-педагогічний аспект. *Гендерна політика очима української молоді: матер. підсумк. конф. XI Регіон. конкурсу молодих вчених.* 24 жовт. 2017. Харків. 2018. С. 102–107. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/47799/1>.

17. Клімчук В. А. Позашкільні заклади як осередки реінтеграції неповнолітніх, що стали жертвами революційних та військових подій початку – середини ХХ ст. *Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації Цілей сталого розвитку суспільства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 14 груд. 2017. Харків. 2018. С. 60–61.

АНОТАЦІЇ

Герасименко В. А. Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 Соціальна педагогіка. – Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Харків, 2018. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018.

У дисертаційному дослідженні здійснено цілісний аналіз проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст.

Розкрито теоретичні основи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні та уточнено ключові поняття дослідження: «виховання», «соціальне виховання дітей», «позашкільна освіта».

Схарактеризовано передумови та обґрунтовано етапи соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти у 20–50-ті рр. ХХ ст.: інноваційний, екстенсивний, інтенсивний.

Проаналізовано зміст, форми та методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваній період.

Виявлено можливості екстраполяції позитивного історико-педагогічного досвіду у діяльність сучасних позашкільних закладів.

Ключові слова: соціальне виховання, дитина, заклади позашкільної освіти, форми, методи, етапи, 20–50-ті рр. ХХ ст. в Україні.

Gerasymenko V. A. Social upbringing of children in non-school educational institutions of Ukraine in the 20–50's of the 20th century. – Manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.05 Social Pedagogy. – Municipal institution «Charkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Charkiv Regional Council, Charkiv, 2018. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2018.

An integral analysis of the problem of social upbringing of children in out-of-school educational institutions of Ukraine in the 20–50's of the 20th century has been made in the dissertation.

The theoretical foundations of social upbringing of children in out-of-school educational institutions in Ukraine are revealed, in particular: social upbringing of the person in the field of leisure is considered in pedagogical retrospection. The state of scientific development of the problem of social upbringing of children in out-of-school educational institutions in Ukraine in the 20 and 50's of the 20th century has been highlighted; the discourse of the research has been substantiated.

It has been established that the social and economic consequences of revolutionary events and civil war, the spread of the phenomenon of child homelessness, changes in the ideological concept of the state, the development of a fundamentally new system of education, the emergence and spread of out-of-school upbringing as an innovative pedagogical phenomenon, etc. have been the preconditions of the development of social upbringing of children in out-of-school educational institutions in Ukraine in the 20–50's of the 20th century. It has been proved that in the 20 and 50's of the 20th century in Ukraine the attention to the process of social upbringing of children took a prominent place in the general education system.

Based on these criteria (the state of socio-economic development of Ukrainian society, the analysis of the leading ideas about social upbringing and leisure, the availability and content of legal documents, the intensity of the establishment of institutions for children's leisure time as well as the development of the system of institutions for extracurricular education), the stages of social upbringing of children in out-of-school educational institutions in the 20 and 50's of the 20th century have been scientifically substantiated: the first stage (1920–1935) – innovative – is connected with the substantiation of the concept of social upbringing of children in out-of-school educational institutions; the second stage (1936–1945) – extensive – revision of the concept of social upbringing of children in out-of-school educational institutions in an aggravation of the ideological crisis within the totalitarian Soviet state, which included Ukraine at that time, and external military confrontation; the third stage (1946–1959) – intensive – establishment of the concept of social upbringing of children in out-of-school educational institutions in the conditions of post-war reconstruction, intensification and strengthening of the state regulation of socio-economic, educational and cultural life.

According to the study of archival sources, scientific literature and periodicals, the experience of social upbringing of children in out-of-school educational institutions at various stages has been generalized. It has been established that pedagogically valuable forms of social work were lectures, concerts, contests, meetings, festivals, competitions, discussion clubs, youth associations, quizzes and games, disputes, preparation of special radio and television programs. Yard clubs, which organized creative games for teens, used brigade forms of work, and also organized leisure clubs and clubs of different directions, used to function.

It has been defined that massive forms of work played a major role in the social upbringing of children. They are: holidays, amateur performances, songs and children's fine arts, the organization of folk games and the work of choirs. Rather widespread in the study period were part-time forms of out-of-school work – absentee clubs, competitions, outreach workshops, consultations.

The possibilities of extrapolation of positive historical and pedagogical experience in the activity of modern out-of-school institutions have been revealed. In particular, the progressive ideas of the experience of social upbringing of children and adolescents in the out-of-school education system of Ukraine of the study period that deserve to be realized in the context of their implementation into out-of-school institutions of Ukraine in modern conditions include: the development of the regulatory framework and the creation of a ramified infrastructure for out-of-school institutions and creative unions; state financial support; coordination and establishment of interconnections of out-of-school institutions

with state, private and public organizations; organization of leisure activities for children and young people taking into account their interests, needs and requests; introduction of innovative technologies of leisure organization of the growing generation; formation of culture of leisure by student youth; involvement of out-of-school institutions in the development and implementation of long-term socio-cultural projects and programs; raising the status of socially valuable leisure activities; regulation and improvement of the system of vocational training, retraining and professional development of specialists in the sphere of leisure in the system of extracurricular education; creation of material and technical and educational and methodological support for organization of leisure activities for children and adolescents in out-of-school institutions.

Key words: social upbringing, a child, out-of-school educational institutions, forms, methods, stages.

Підписано до друку 14.11.2018 р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 92.

«Видавництво “Науковий світ”
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit23@ukr.net
Сайт: nsvit.cc.ua